

господарювання відтепер на власних земельних наділах.

1. Ленькова А. Оскальпированная Земля. – М., 1971.
2. Ковда В.А. Биосфера, тенденции её изменения и проблемы продовольствия // Почвоведение. – 1978. – № 5.
3. Розов Н.Н., Мельников Л.А., Строганова М.Н. Оценка мировых земельных ресурсов и возможностей расширения земледелия в связи с разработкой моделей и стратегий глобального развития // Природные ресурсы и окружающая среда. – Вып.2. – М., 1978.
4. Споры о будущем: Окружающая среда. – М., 1983.
5. Глазовская М.А., Солнцева Н.П., Геннадиев А.Н. Техногенез: формы проявления // Успехи почвоведения. – М., 1986.
6. Круть И.В., Забелин И.М. Очерки истории представлений о взаимоотношении природы и общества – М., 1988.
7. Карпачевский Л.О. Актуальные проблемы биосферы и техносферы в условиях земельной реформы // Вісник ХДАУ. – 1999. – № 5.
8. Кисельов М.М., Канак Ф.М. Національне буття серед екологічних реалій. – К., 2000.
9. Созінов О.О., Бурда Р.І., Тараріко Ю.А. та ін. Агросфера як провідний фактор сталого розвитку України // Вісник аграрної науки. – 2004. – № 10.
10. Тихоненко Д.Г., Горін М.О. Повернення забутих імен (роздуми на історичні теми в ґрунтознавстві) // Агрохімія і ґрунтознавство: Спец. випуск до V з'їзду УТГА (Рівне). – Ч. 2. – Харків, 1998.
11. Тихоненко Д.Г. Ноосферологія – наука про виживання та майбутнє людства // Вісник ХНАУ. – № 1. – Харків, 1999.
12. Історія ґрунтово-картографічних робіт // Картографія ґрунтів / Укл. М.О. Горін. – Харків, 2001.
13. Горін М.О. Класична та екоетична парадигма в ґрунтознавстві через 100 років після В.Докучаєва // Перший національний конгрес з біоетики: Тези доп. – К., 2001.
14. Тихоненко Д.Г., Горін М.О., Канаши О.П. та ін. Історія ґрунтово-картографічних досліджень в Україні // Вісник ХДАУ. – № 3. – Харків, 2001.
15. Тихоненко Д.Г., Горін М.О., Величко Л.Л. та ін. Методологія пошуку стратегій землекористування при дослідженні педогенезу та окультурюванні // Агрохімія і ґрунтознавство / Спецвипуск до VI з'їзду УТГА (Умань). – Кн. 1. – Харків, 2002.
16. Тихоненко Д.Г., Горін М.О., Канаши О.П. Карти ґрунтів України в історичній ретроспективі // Матер. Міжнар. конф. до 120-річчя географії у Львів. ун-ті. – Львів, 2003.
17. Тихоненко Д.Г., Горін М.О. Історико-термінологічний погляд на класичну спадщину (інформаційне осмислення фундаментальних категорій ґрунтознавства та суміжних наук – до 120-х роковин “Русского чернозёма” та експедиції В.В. Докучаєва): Повідомлення I // Вісник ХНАУ. – № 1. – Харків, 2003.
18. Горін М.О. На перехрестях агрономії, геології, географії (120 років “Русскому чернозёму”, 110 – першій кафедрі ґрунтознавства) // Каразінські природознавчі студії // Матер. Міжнародн. наук. конф., 14-16 червня 2004 р. – Харків, 2004.
19. Горін М.О. Передмова (Культурний ґрунтогенез і ноосферна перспектива інформаційного суспільства: пам'яті корифеїв – до 100-річчя від дня народження О.М. Грінченка, Г.С. Гриня, М.К. Крупського) // Вісник ХНАУ. – № 6. – Харків – 2004.
20. Тихоненко Д.Г., Горін М.О. Історико-термінологічні нариси з ґрунтознавства (Повідомлення 2) // Вісник ХНАУ. – № 1. – Харків – 2005.
21. Ковда В.А. Основы учения о почвах: В 2 кн. – М., 1973.

22. Крупеников И.А. История почвоведения. – М., 1991.
23. Докучаев В.В. Русский чернозем // Отчёт Вольному эконом. обществу. – С.Пб., 1883; Избр. соч. – Т. 1. – М., 1948.
24. Вергунов В. Наукова спадщина професора Г.Г. Махова – повернення із забуття // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. – Вип. 3. – Тернопіль, 2003.
25. Русский чернозём – 100 лет после Докучаева. – М., 1983.
26. Перельман А.И. Изучая геохимию (о методологии науки). – М., 1987.
27. Стасьев Г.Я. Почвоведение в системе биосферного естествознания (философско-мировозренческий анализ). – Кишинев, 1992.
28. Історія та методологія ґрунтознавства // ґрунтознавство / Ред. Д.Г. Тихоненко. – К., 2005.
29. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере // Успехи современной биологии. – Вып. 2. – Б.м., 1944.

Ю. В. Овсінський

КНИГИ ГОСПОДАРЬСКИХ ИНСТРУКЦИЙ МАГНАТЕРИИ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ 30-70-х РОКОВ XVIII ст.: ДЖЕРЕЛЬНА ПРИДАТНІСТЬ ТА ВЕРИФІКАТИВНА СПРОМОЖНІСТЬ

Поодинокі господарські інструкції, подані у письмовій формі, відомі на території Європи ще з раннього середньовіччя [1, XII, XVII], але до початку XVIII ст. вони не мали масового характеру. Лише з 20–30-х років цього століття чимраз частіше великоземельні власники та їхня адміністрація почали послуговуватися такого типу розпорядженнями [2, XV].

Явище це було більш поширене в східних воєводствах (українських землях) Речі Посполитої, оскільки саме тут знаходилися найбільші латифундії. На етнічних польських землях (наприклад, у Великопольщі) писані магнатські інструкції у великій кількості з'являються дещо пізніше – лише на початку XIX ст. [3, 49]. Однак політичні зміни (внаслідок розподілів Речі Посполитої 1772, 1793, 1795 рр.) призвели до зміни господарської ситуації в краї [4, 85] і вже до середини XIX ст. такого типу інструкції втратили своє первісне значення.

За умов значної розпорошеності магнатських маєтностей поставала нагальна необхідність централізовано ними управляти, здійснювати контроль за діяльністю тамтешньої, призначеної власниками адміністрації [5, 198-199], за надходженням та витратою доходів у маєтках, за виконанням підданим населенням повинностей.

У зв'язку з цим практикувалося ведення книг розпоряджень (меморіалів*), куди заносилися настанови–інструкції власників адміністрації їхніх маєтків. Здебільшого кожна сторінка у цих книгах була розбита на дві колонки: ліва – ширша (приблизно 2/3 площі аркуша) призначалася для вписування пунктів розпоряджень, права – для звітування відповідального за виконання цих пунктів. “Вписи” до книг здійснювалися в хронологічній послідовності, із зазначенням дати й часто місяця здійснення запису [6, 58].

Розпорядження в основному торкалися різноманітних питань фільваркового виробництва – обробітку землі, тваринництва, промислів та ремесел, будівництва, обліку доходів і витрат, організації

контролю за виконанням підданими феодалських повинностей, за діяльністю адміністрації тощо. Ці розпорядження мають здебільшого нормативний характер [2, XV; 7, 273]. У цілому вони належать до типу “звичайних” інструкцій**. Серед матеріалів магнатських архівів відклалося чимало подібних документів [8, 153; 9, 105; 10, 42].

В історіографії думка щодо причин масової появи у 30-40-х роках XVIII ст. книг господарських інструкцій великоземельної шляхти, а також їх джерельної придатності була (й надалі залишається) доволі неоднозначною. З одного боку, має місце певна недооцінка цього виду джерел, а подекуди й упередженість дослідників (як вітчизняних, так і зарубіжних), з іншого – навіть за наявності вибіркового публікацій текстів інструкцій, простежується відсутність у цих публікаціях важливих фактажних компонентів, таких, як звітність маєткової адміністрації про виконання даних їй розпоряджень (що передбачено подібними книгами). З'ясувати причини і довести хибність такого підходу є метою цієї розвідки.

Українська історіографія окремих досліджень з цього приводу не має. Спроби всебічного опрацювання чи опублікування магнатських інструкцій також відсутні. Щоправда загальну оцінку їм як джерелам свого часу побіжно (у річниці аналізу ширшого комплексу джерел) давали О. Баранович [8, 153], В. Маркіна [9, 107–110], Т. Балабушевич [11, 20]. Так, О. Баранович ставив магнатські інструкції поруч із інвентарями та іншою фільварковою документацією, наголошуючи при цьому на односторонньому характері такого типу джерел, “оскільки всі вони виходили від магната” [12, 8]. Критично ставився він й до “відписок” (відповідей на них), твердячи, що їх “нерідко складали особи, зацікавлені в перекручуванні фактів” [12, 9].

У 2000 р. у одній зі своїх статей вперше детальний джерельний та структурний аналіз чотирьох книг розпоряджень з родинного архіву Жевуських*** [13] (котрі з-поміж інших магнатів Правобережної України практикували їх застосування), стосовно маєтків у Подільському (3 книги) та Волинському (1 книга) воєводствах Речі Посполитої 30-70-х років XVIII ст. здійснив і автор цієї публікації [6]. Окрім згаданих книг у фондах Центрального Державного історичного архіву у м. Львові, збереглося ще 7 аналогічних книг-меморіалів для маєтків Жевуських, розташованих у Руському воєводстві. Ці книги хронологічно охоплюють 1737–1775 рр. [14].

Суттєвіший доробок у підході до вирішення цієї проблеми має польська історіографія, для якої магнатські інструкції є джерелом знаним і віддавна публікованим. Зокрема польські дослідники звернули увагу на визначення придатності цього виду джерел [1, XII, XVII; 2, IX–XVIII; 3, 48–49; 15, 87–89; 16, 153; 17, 49–50; 18, 99–100, 135–137; 19, 48; 20, 12].

Так, ще на початку XX ст. відомий польський історик Ф. Буяк, досліджуючи причини занепаду Речі Посполитої наприкінці XVIII ст., основну причину постанови цього явища вбачав у “небажанні шляхти професійно займатися рільництвом, господарювати по справжньому, а лише адмініструвати своїми маєтками” [23, 112].

Такий підхід видається дещо спрощеним, оскільки він не в змозі пояснити причини масового застосування магнатських інструкцій саме у цей

період. Більш переконливою вважаємо думку деяких польських істориків, зокрема Я. Рутковського [24, 127], В. Кулі [18, 99], В. Серчика [21, 31], які головною причиною вбачали в тому, що у XVIII ст. у Речі Посполитій поширеним було явище, коли магнати, володіючи великими комплексами земель, рідко перебували у власних маєтках, обираючи собі за місце проживання столицю – Варшаву, щоб, використовуючи свою економічну міць, впливати на зовнішньо- і внутрішньополітичні процеси в країні й принагідно влаштовувати свої власні інтереси. Дещо іншої думки з цього приводу були Б. Барановський та Є. Топольський, які вважали, що інструкції видавалися в першу чергу тому, що “власники маєтків хотіли вдосконалити управління ними” [20, 12].

Глибше підійшов до вирішення цього питання З. Ходила, вважаючи, що “інструкції мали на меті не лише вдосконалення організації й техніки продукції, а й нормування суспільно-економічних відносин у феодалських маєтках” [7, 274]. Він зазначає, що “поява інструкцій була спричинена намаганнями переважно великоземельних феодалів подолати кризу фільваркового господарства на шляху до раціонального господарювання”. На його думку, об'єктивним є те, що “процес цей розпочався лише з 30-х років XVIII ст.”. Як на одну з вагомих причин автор вказує на “намагання магнатів збільшити прибутки шляхом розбудови адміністративного апарату маєтків”, однак при цьому акцентується увага на регіональному характері цього явища. Ще однією особливістю інструкцій наприкінці XVIII ст., на думку З. Ходили, було “відображення поступу рільничої та суспільної думки” [7, 274] (таку ж думку зустрічаємо й у В. Русінського [4, 101]).

Найбільш інтегрально підійшов до з'ясування вищевказаних причин В. Куля. Суть явища він вбачав у “зростанні великошляхетської власності, в процесі надмірної концентрації в її руках чимраз більших земельних наділів”, наголошуючи на тому, що “віддаленість шляхти від керування спричинює появу різних способів трансмісії волі власника до управителя маєтку”. Дослідник при цьому уточнював, що “дрібна шляхта ніколи не мала (а середня лише зрідка) потреби видавати таких інструкцій” [18, 100].

Таким чином, на його думку, “інструкції відображають напрями і способи управління, які власник бажає мати у своїх маєтках реалізованими” [18, 99]. Чим більшим був маєток, тим чисельнішим був і персонал, а відтак “ще більш необхідною ставала потреба зрозумілої й письмово викладеної вказівки обов'язків і регуляцій вчинків”. В. Куля вважав, що сюди слід долучити й факт “побоювання власників перед зловживаннями чи перед великими видатками на утримання чимраз більшого адміністративного апарату” (що й знайшло своє відображення у змісті самих цих інструкцій) [18, 135]. Отже, причиною постанови й значного росту кількості інструкцій у 30-х роках XVIII ст., на думку автора, була сума всіх вищезгаданих чинників.

Щодо початків публікування аналізованого нами типу джерел, то слід зазначити, що поодинокі з них видавалися ще у XVIII ст. [3, 47–48]. Однак лише з початку XX ст. посилюється інтерес до книг розпоряджень як до джерел, особливо у дослідників аграрної історії Польщі. Систематизатором і дослідником цих матеріалів був професор

Сільськогосподарської Академії (Akademia Rolnicza) в Дублянх С. Павлік. За його редакцією і в його опрацюванні до кінця 1920-х років вийшли два томи інструкцій магнатів окремих регіонів Речі Посполитої [25].

Згодом зацікавлення такими джерелами поступово згасло і тривалий час дослідники більшої уваги приділяли іншим типам джерел: люстраціям королівщин, інвентарним описам маєтків тощо. Значного поштовху цьому процесові надав один із фундаторів дослідження економічної історії Польщі професор Я. Рутковський.

Останній, зокрема, писав: "Інструкції, будучи першорядним матеріалом при дослідженні фільваркового господарства, мають лише другорядне значення, коли йдеться про дослідження в сфері селянської діяльності" [16, 153], й переконував, що "лише інвентарі становлять найповнішу і найціннішу категорію джерел до історії села" [16, 82, 148-150]. В інвентарях він вбачав "джерело, постале при безпосередньому зіткненні з реальними відносинами, що опирається на верифікацію з підґрунтям, котре не є стереотипною формулою, але очевидно відповідає реальним явищам" [18, 122]. Виходячи з цього (зі слів В. Кулі), Я. Рутковський не довіряв інструкціям і взагалі джерелам нормативного характеру, "котрі говорять не про те, як є, а як має бути". З цього приводу В. Куля писав: "Не погоджувався і мав рацію", але одночасно вважав ставлення Я. Рутковського до інвентарів і вірогідності цієї категорії джерел "ентузіастичним" [19, 48].

З таким ставленням до інструкцій частково можемо погодитися, оскільки частина пунктів розпоряджень залишалася без відповіді й дійсно не могла відображати фактичного стану речей, маючи декларативний характер. Проте у цьому випадку знехтувано одним суттєвим аспектом: книги-меморіали містили не лише вказівки чи інформацію, але й мали зворотню дію – містили у правій колонці звіти про їх виконання (значення останніх недооцінювалось і В. Кулею [18, 136]).

На підставі аналізу досліджених нами книг розпоряджень М. Жевуського стверджуємо, що у багатьох випадках відповідь посадової особи про виконання є змістовнішою за сам пункт меморіалу і має значно більшу інформаційну навантаженість, а відтак і верифікативну спроможність. Щоправда, місцями запис про виконання не зовсім відповідає змісту розпорядження, оскільки швидше є формальною відпискою про невиконання, без уточнення причини. До того ж значна кількість пунктів розпоряджень (всього 28,6 % у чотирьох згаданих книгах) залишилися без відповіді [6, 61].

З іншого боку, незаповненість цієї колонки книги не завжди означала, що розпорядження не було виконано. Досить часто відповіді на розпорядження звучать надто лаконічно: "так є", "зроблено", "взято до уваги", "не виконано". Серед відписок на розпорядження деяку частину (6,2 %) займають позначки типу "NB" (nota bene) або "X" (у значенні "виконано") [6, 61].

Звичайно ж магнатерію, що вимагала від адміністрації маєтків "змістовних відповідей на всі без винятку пункти"****, не міг задовольнити такий стан речей. Тому часто після "NB" і "X" книги-меморіали містять пізніші дописки (іншими чорнилами).

Стосовно ж пунктів без відповіді з'являється ряд розпоряджень, наприклад, "Про пункти давніші і теперішні пам'ятати, що на них відписувати треба", "всі вищезгадані пункти, котрі до того часу до результату не приведені, рекомендується, аби виконані були" [6, 62].

Отже, за умови наявності змістовної відповіді, документація такого типу, навпаки, є найбільш наближеною до відображення реального господарського стану того чи іншого маєтку (що мало бути зроблено і що дійсно зробили). В цьому плані вона не поступається інвентарям, сумаріям, звітам та рапортам, хоча також вимагає до себе критичного ставлення. Зауважимо, що історіографією післявоєнного періоду (особливо польською), що багата на критичний аналіз люстрацій та інвентарів як джерел, неодноразово висловлювалася думка про недооцінку Я. Рутковським джерельної придатності магнатських інструкцій [17, 49-50; 18, 130; 26, 363-368; 27, VI; 28, 5-12].

Не слід нехтувати й тією обставиною, що, крім власне розпоряджень, книги-меморіали містять цілий ряд інвентарів, таблиць, даних про розміри оренди тощо. Тексти такого типу становлять з інструкціями єдине ціле, хоча лише їх доповнюють [2, XIII]. Деякі з цих матеріалів подають інформацію, відсутню в інших типах джерел. Таку ж інформацію знаходимо і в самих розпорядженнях. Наприклад, не збереглося жодного оригіналу чи копії контрактів на оренду подільських й волинських ставків М. Жевуського, але в його книгах-меморіалах досить часто вказуються суттєві деталі про неї: дату укладання й терміни її дії, особу орендаря й орендні суми, умови спуску декотрих ставків. Тут також знаходимо відомості про існування суплік (скарг) від громад, жодної з яких в архіві Жевуських не збереглося [6, 62].

Щодо ставлення до інструкцій як до джерел, то воно змінилося лише у 50-60-х роках ХХ ст. Справу С. Павліка продовжили у Лодзі Б. Барановський, а у Варшаві – Ю. Бартис, А. Кецюка та Я. Лескевичова (Інститут історії матеріальної культури Польської Академії наук (ІНКМ PAN)). У їхньому колективному опрацюванні вийшов перший том (якому передувала стаття [15]), а невдовзі (за ред. Б. Барановського, Й. Бартиса, Т. Собчака) і другий том інструкцій [2]. Господарські інструкції для маєтків у Сілезії опрацювали С. Інґлът і Л. Вятровський [29].

У наступні десятиліття зацікавленість цією категорією джерел різко зменшилася. Це, насамперед, пов'язано із загальною тенденцією відходу польської (й частково вітчизняної) історіографії від економічної тематики й переходу нею до більшого акцентування питань соціологічних та демографічних.

Подокуди й надалі має місце факт ігнорування книг магнатських господарських інструкцій дослідниками. Так, А. Захорський, аналізуючи у одній зі своїх статей [30, 113-143] польську історіографію XVIII ст., детально перелічує (у розділі "Wydawnictwa i wydowie") всі видання люстрацій, інвентарів та критичний матеріал до них, однак жодним чином не згадує про цілий ряд публікацій інструкцій. Аналогічно чинить і К. Заморський у праці "Фільварок і село. Панське господарство і селянська спільнота Тенчинка у 1705-1845 роках" (Краків, 1987), коли аналізує існуючі типи джерел для свого дослідження [31, 16-25].

Однією з причин цього явища, на наш погляд, можуть бути певні розбіжності, які виникають між дослідниками при визначенні ступеня нормативності такого типу документів. Одні з них, як-от польський історик Я. Фієріх вважали, що “вміщені в інструкціях розпорядження власників маєтків для адміністрації були респектовані й очевидно виконували, а відтак вони стали певними історичними фактами” [3, 47].

Натомість В. Охманський справедливо вважав таку позицію надто оптимістичною, хоча припускав, що ці документи мали нормативний характер, особливо в галузі рільництва. Він доводив, що “інструкції не є збірником думок, що стверджують певний фактичний стан у певному господарстві; якби так було, їх би просто не видавали; це швидше збір розпоряджень, норм, постулатів, наказів, інструкцій і заборон, спрямованих на вдосконалення господарства за задумом власника” [3, 48].

У В. Кулі нормативність інструкцій не викликала жодного сумніву [18, 136]. На думку З. Ходили, якщо навіть і прийняти їх здебільшого нормативний характер, все ж слід відрізнити загальні розпорядження постійної зобов’язуючої дії від одноразових часових розпоряджень чи наказів, які регулюють плінні господарські справи [7, 273].

Так, вже згадуваний нами збірник господарських інструкцій (за ред. Б. Барановського, Ю. Бартиса) хвибує тим, що містить швидше розпорядження з організації і техніки фільваркового продукування, аніж типові інструкції, що нормують спосіб виконання обов’язків. Його видавці самі зауважують, що зібрали “матеріали наближеного типу, найчастіше, хоча й не завжди, нормативного характеру” [2, XII], тим самим визнаючи частково нормативний характер цих інструкцій. Далекоглядність виявив щодо цього й Я. Рутковський, вважаючи (попри його надто критичне ставлення до інструкцій), що дослідження в сфері економічної історії “були би бажані при використанні максимально можливо всіх категорій джерел, які мають до цього відношення” [16, 154].

Отже, для відтворення механізму функціонування феодальної економіки книги розпоряджень польської великоземельної шляхти є джерелом ще недостатньо використаним і багатообіцяючим. При використанні інформації, яку вони містять, постає цілісна господарська картина окремого магнатського комплексу, типова для регіону в цілому. Зрозумілими стають мотиви і засади, якими керувалась верства, що тримала в своїх руках більшість виробничих сил і засобів краю. Інструкції є цінним доповненням джерел статистичного виду (інвентарів, люстрацій), оскільки проливають світло на багато моментів, важких для розшифрування на підставі інших джерел. Однак оперувати такими даними слід дуже обережно, бо практика не скрізь і не завжди була адекватною тому, про що вони розповідають.

* Щодо назви книг такого типу (велася польською мовою), то зустрічаємо декілька варіантів: 1) „книги-меморіали” (найчастіше); 2) „книги меморіалів”; 3) „протоколи економічних диспозицій”. У науковій літературі закріпилась загальна назва – „книги інструкцій” або „інструкції”.

** На відміну від „надзвичайних”, які видавалися після здійснення люстраціями, присланими власником маєтку з метою опису майна, оцінки господарського стану, після чого майже завжди виникала потреба внесення суттєвих змін у процес господарювання [21, 33-34].

*** Йдеться, головним чином, про маєтки Міхала Юзефа Жевуського (Rzewuski) (1704/1705 – 1.1.1770) – гусарського

полковника (з 1725 р.), коронного польного писаря (1736-1752), підляського (1736-1762) й подільського (1762-1770) воеводи, що знаходилися в Руському, Подільському та Волинському воеводствах Речі Посполитої [22, 134-136]. Після смерті М. Жевуського в наступні сім років (1770-1777) розпорядження видавала його дружина Францішика (з Центнерів) Жевуська.

**** Слід зважати, що деякі з поданих нею пунктів розпоряджень були констативного плану. Тому, формально, вони не потребували відписок.

1. *Inglot S. Wstkp // Anselm Gostomski. Gospodarstwo. – Wroclaw, 1951.*
2. *Instrukcje gospodarcze dla dybr magnackich i szlacheckich z XVII-XIX wieku. / Wyd. B. Baranowski, J. Bartys, A. Keckowa, J. Leskiewicz. – Wroclaw, 1958. – T. 1; 1963. – T. 2.*
3. *Ochmascski W. Wiedza rolnicza w Polsce od XVI do poiowy XVIII wieku. – Wroclaw, 1965.*
4. *Rusicki W. Zarys historii gospodarczej Polski na tle dziejow gospodarczych powszechnych. – Warszawa, 1986.*
5. *Овсіньський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40–70-х роках XVIII ст. // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Вип. 37. – Част. 1. / Відп. ред. М. Мудрий. – Львів, 2001.*
6. *Овсіньський Ю. Книги розпоряджень Міхала Жевуського адміністрації маєтків у Подільському і Волинському воеводствах (30–70-ті роки XVIII ст.) // Записки НТШ. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін / Відп. ред. О. Купчинський. – Львів, 2000. – Т. CCXL.*
7. *Chodyia Z. Instrukcje gospodarcze // Encyklopedja historii gospodarczej Polski do 1945 roku. – Warszawa, 1981. – T. 1.*
8. *Баранович А.И. К изучению магнатских архивов Украины // Проблемы источниковедения. – Вып. V. – М., 1956.*
9. *Маркіна В.О. Документи польських архівів про соціально-економічні відносини на Правобережній Україні в XVIII ст. // Вісник Київського університету. – 1961. – № 3. – Серія історії і філософії. – Вип. 2.*
10. *Smolecska B. Archiwa podworskie w Polsce Ludowej // Archeion. – Warszawa, 1955. –R. XXIV.*
11. *Балабушевич Т.А. Аграрна історія Галичини у XVIII ст. – К., 1991.*
12. *Баранович А.И. Магнатское хозяйство на Юге Вольни в XVIII в. – М., 1955.*
13. *Центральний Державний історичний архів України у м. Львові (Далі – ЦДА України у Львові). – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1067, 1068, 1072, 1073.*
14. *ЦДА України у Львові. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1066, 1070, 1074, 1080, 1081, 1085, 1086.*
15. *Baranowski B., Keckowa A., Leskiewiczowa J. W sprawie publikacji instrukarzy gospodarczych // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej (Далі – КHKM). – Warszawa, 1956. – R. IV. – №. 1.*
16. *Rutkowski J. Studia z dziejow wsi polskiej XVI-XVIII w. – Warszawa, 1956.*
17. *Podraza A., Rostworowski E. Charakterystyka zrydei // Studia z dziejow wsi maiopolskiej w drugiej poiowie XVIII wieku. / Red. C. Bobickiej. – Warszawa, 1957.*
18. *Kula W. Problemy i metody historii gospodarczej. – Warszawa, 1963.*
19. *Kula W. Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Pryba modelu. – Warszawa, 1962.*
20. *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego. / Red. B. Baranowskiego, J. Topolskiego. – Warszawa, 1964. – T. II.*
21. *Serczyk W. Gospodarstwo magnackie w wojewodztwie Podolskim w drugiej poiowie XVIII wieku. – Wroclaw; Warszawa; Krakow, 1965.*
22. *Polski Siownik Biograficzny / Red. S. Kieniewicz. – Wroclaw; Warszawa; Krakow, 1992–1993. – T. XXXIV/1. – /1. – Zeszyt 140.*
23. *Bujak F. Czynniki gospodarczy w upadku dawnego*

- państwa Polskiego // *Studia historyczne i spoieczne*. – Lwyw; Warszawa; Krakyw, 1924.
24. Rutkowski J. *Zarys dziejow gospodarczych Polski w czasach przedrozbiorowych*. – Poznac, 1923.
25. *Polskie instruktarze ekonomiczne z kocca XVII i z XVIII wieku*. / Wyd. St. Pawlik. – Krakyw, 1915. – T. 1; 1929. – T. 2.
26. Leskewiczowa J. *Znaczenie inwentarzy dybr ziemskich dla badac historii wsi Polskiej w XVIII w.* // *Kwartalnik Historyczny*. – Warszawa, 1953. – R. LX. – №. 4.
27. Arnold S. *Wstkp // Supliki chiopskie XVIII wieku. Z archiwum prymasa Michaia Poniatowskiego*. / Wyd. J. Leskiewicz, J. Michalski. – Warszawa, 1954.
28. *Люстрації королівщин українських земель XVI – XVIII ст.* / За ред. Р. Майбороду. – К., 1999.
29. *Instrukcje gospodarze dla dybr pszczyczkich od poiowy XVII do poczatku XIX wieku* / Wyd. S. Inglot, L. Wiatrowski. – Wrociaw, 1963.
30. Zahorski A. *Polska historiografia XVIII wieku po drugiej wojnie swiatowej* // *Kwartalnik Historyczny*. – 1987. – R. XCIV. – № 1.
31. Zamorski K. *Folwark i wies. Gospodarka dworska i spoiecznoszc chiopska Tenczynka w latach 1705-1845* // *Prace komisji historycznej. PAN – oddziai w Krakowie*. – 1987. – №. 48.

В.В. Ігнатенко

СЕЛЯНСЬКИЙ ФАКТОР В ЕВОЛЮЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Друга половина ХІХ століття в історії української нації характеризується як виробничо-економічними зрушеннями, так і якісними змінами парадигм самоусвідомлення. Своєрідним каталізатором суспільної динаміки, безумовно, була реформа 1861 року, яка разом із відомими соціально-економічними наслідками мала й опосередкований вплив на еволюцію української суспільно-політичної думки, позначену постатями М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова, пізніше – М. Грушевського. Погляди цих учених, які стали тепер класично-хрестоматійними, у другій половині ХІХ ст. сформували два напрями в суспільно-політичній думці України: народницький та еволюційний.

Метою нашої статті є визначення місця селянської проблематики в межах зазначених напрямів. Об'єкт вивчення – еволюція української суспільно-політичної думки другої половини ХІХ ст., предмет – селянський фактор. Новизна нашого дослідження полягає в тому, що під таким кутом зору окреслена проблематика практично немає історіографії.

Народницький напрям визначався відомими постатями Кирило-Мефодіївського товариства, серед яких незаперечним лідером був М. Костомаров. Суспільно-політична концепція народників будувалася за відповідною логікою. Насамперед, це притаманний Товариству соціологічний підхід, на підставі якого постулювалася думка про особливу роль селянства, яке ототожнювалося з народними трудовими масами. Селянська домінанта в соціологічних поглядах кирило-мефодіївців пояснюється об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Через об'єктивні історичні обставини Україна до середини ХІХ ст. утратила свою еліту [1, 130-131], завдяки цьому селянство, за логікою народників, повинно було репрезентувати націю в

цілому. Побудована на таких засадах соціополітика неминує призвела Товариство до демонстративного протиставлення народу (селянства) й еліти. Останнє і стало однією з визначальних рис народницької ідеології. Селянська тема в народницькому русі мала й соціально-особистісне пояснення, пов'язане з біографією М. Костомарова та Т. Шевченка, де перший був сином кріпачки, а другий кріпаком. Історія, з огляду на соціологічний чинник, розглядається народниками як соціальні антагонізми, що розгортаються в часі та просторі. Зважаючи на це, селянські хвилювання, бунти, повстання, революції детально досліджувалися. Між іншим, саме цей аспект народницької ідеології викликав найбільші симпатії радянських дослідників спадщини кирило-мефодіївців. Абсолютизуючи суспільно-політичну роль народних мас як рушійного чинника історичного процесу, а їхні інтереси як єдиний критерій суспільної оцінки, учені-народники вбачали у державі тільки інструмент насилля. Такий погляд на державу призводив до ігнорування питання про державність українського народу.

Оскільки головним ідеологом Товариства був М. Костомаров, то витоки народницької ідеології потрібно шукати у творчій біографії вченого [2, 8–10]. Відомо, що погляди М. Костомарова, за його особистими свідченнями, формувалися під безпосереднім впливом філософії Ф. Шеллінга, братів Ф. і А. Шлегелів і представників цих шкіл в Україні. Взагалі німецька філософсько-історична школа помітно вплинула на погляди М. Костомарова. Німецька романтична ідеологія, яка розглядала історичну місію нації у здійсненні релігійної ідеї, відбилася у високому напруженні релігійного романтизму, притаманному М. Костомарову та його друзям по Товариству. Пізніше це знайде відображення в положеннях програмних документів кирило-мефодіївців, зокрема: а) про побудову суспільства на християнських засадах; б) про поширення християнського світопорядку слов'янами на весь світ як реалізацію їхнього месіанського призначення; в) про побудову слов'янської держави як спілки саме християнських республік; г) про знищення кріпацтва та царату як явищ аморальних відповідно до християнської етики.

Релігійно-романтичний рефрен М. Костомарова, на наш погляд, варто розглядати як неусвідомлену спробу формування селянської ідеології, яка за своїм змістом і формами політичного вияву за загальними засадами відрізняється від нехліборобських ідеологій. Тут можна погодитися з думкою В. Липинського щодо ролі ірраціоналізму як базової риси цієї ідеології [3, 268]. Селянин-хлібороб, співіснуючи та співпрацюючи із природою, об'єктивно, генетично відчував Всесвіт як ієрархічну побудову присутності невідомих сил, які сприймаються розумом, але не керуються ними. Звідси у селянина віра в Бога, його ірраціональна метафізична релігійність. Ірраціональна віра у вищі сили відзначає вибір хлібороба між особистою свободою та підкоренням себе через свідоме самообмеження та дисципліну. Природа в такому ракурсі є вищою окресленою формою, що визначає умови життя, а не є матерією, здатною до всіляких перетворень.

Селянська домінанта в поглядах кирило-мефодіївців набула радикального спрямування у П.Куліша, для якого щире життя, життя природне,